

Kempfi, Andrzej

Kopernikańska tabela ze starowarmińskiego brewiarza : o zapomnianym epizodzie działalności Mikołaja Kopernika na Warmii

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 18/3, 503-509

1973

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Kempfi

KOPERNIKAŃSKA TABELA ZE STAROWARMIŃSKIEGO BREWJARZA

O ZAPOMNIANYM EPIZODZIE DZIAŁALNOŚCI MIKOŁAJA KOPERNIKA NA WARMII

odne uwagi copernicanum przechowywane jest w zbiorach ongiś Warmińskiego Archiwum Biskupiego a obecnie Biblioteki Hosianum w Olsztynie. Jego istnienie już dawno zasygnalizował zasłużony niemiecki historyk Warmii Franciszek Hipler¹, ale próżno szukalibyśmy o nim jakichkolwiek wzmianek w kopernikowskich publikacjach. Copernicanum to stanowi inkunabuł, na którego stronicach napotykamy ręcznie wpisaną kopernikańską tabelę astronomiczną.

Inkunabuł ten to egzemplarz pierwszego drukowanego wydania starowarmińskiego brewiarza, wydania, które staraniem warmińskiej kapituły wyszło w Norymberdze około 1494 r. Jest to pięknie oprawiony w brązową skórę wolumen formatu *in quarto*, liczący 47 ośmiokartkowych składek.

Właściwej karty tytułowej wolumen nie posiada, lecz kartę tytułową zastępczą z ręcznie skreślonym tytułem *Breuiarium Warmiense*. Kartę tę reprodukowujemy w załączeniu, jak również wewnętrzną stronę okładki z zapiskami własnościowymi. Wśród nich wybija się zapiska *Nicolai Human Decani 1540*, a z pozostałych wynika, że brewiarz był w XVI w. kolejno własnością kanoników warmińskich Eustatiusza Knobelsdorfa i Samsona Woraina.

Na odwrocie zastępczej karty tytułowej odnajdujemy kopernikańską tabelę, którą omówimy osobno. W dalszym ciągu na sześciu kartach pierwszej niepełnej składki inkunabułu mamy gotyckimi czcionkami odbity kalendarz brewiarzowy na poszczególne miesiące roku. Po pierwszej niepełnej składce z brewiarzowym kalendarzem następuje dziesięć składek z *Ordo psalterii secundum rubricam Ecclesiae Warmiensis* oraz z hymnami i modlitwami za zmarłych. Od składki dwunastej zaczyna się tzw. *proprium de tempore et sanctis* pod tytułem: *Ordo breuiarij secundum rubricam Ecclesiae Warmiensis per venerabiles dominos de capitulo*

¹ Zob. „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 25: 1893 i 26: 1894.

ad Dei honorem et decorem clericalis dignitatis emendati et Nurnberge impressure consummati opificio diligentissime. Proprium to obejmuje składki od dwunastej do czterdziestej piątej, gdzie zamykają je następujące wiersze:

AD CLERUM WARMIENSEM BREUIARIJ CARMEN

*Orandi tibi dat si sedes Warmia normam
Clerice nos legito: nos tibi norma sumus.
Nurnberge tibi nos artes parauere Georgi
Stuchs. Huius memori stet bona fama die.*

Od składki czterdziestej szóstej do końca książki idzie jeszcze tzw. *Commune Sanctorum* wraz z modlitwami do Matki Boskiej i błogosławieństwami. Kolofonu na końcu nie ma, ale z cytowanego powyżej wiersza wynika, że książkę tłoczył norymberski drukarz Jerzy Stuchs. Rok wydania to wedle wszelkiego prawdopodobieństwa rok 1494.

Lecz pora przejść od opisu bibliologicznego do analizy samej kopernikańskiej tabeli. Wyjdźmy od stwierdzenia, że celem wyznaczenia czasu niesporów, podczas którego miały być odmawiane określone brewiarzowe modlitwy, zachodziła potrzeba ustalenia długości dnia zależnie od godzin wschodu i zachodu słońca. Oczywiście godziny te były różne w różnych rejonach geograficznych i właśnie określeniu tych godzin dla Warmii służy kopernikańska tabela. Ze ręką, która tabelę wpisała, była ręką Mikołaja Humana, świadczy ten sam charakter pisma co w jego zapisce własnościowej na okładce. Nagłówek tabeli brzmi: *Nicolai Copernicij ad latitudinem Regionis LIV graduum (Mikołaja Kopernika dla warmińskiej szerokości geograficznej 54 stopni)*. Rokiem, w którym dziekan w Dobrym Mieście (Gutstadt) Human dokonał wpisu tabeli, był z całą pewnością ten sam rok 1540, gdy był on posiadaczem książki. Stało się to więc jeszcze za życia autora tabeli, Mikołaja Kopernika.

Tabelę kopernikańską ze starowarmińskiego brewiarza, o której mowa, reprodukuje w załączeniu. Oprócz cytowanego powyżej nagłówka, składa się ona z pięciu pionowych rubryk. Rubryka pierwsza zawiera wyrażone w całych godzinach i ich połowach czasy wschodu słońca (*Ortus*). Rubryka druga podaje podług tzw. *Cisio-Ianus* dni, w których według w pierwszej rubryce określonego czasu odbywa się wschód słońca. W rubryce trzeciej figuruje długość dni (*Dies*), tak jak ona wzrasta od przesilenia zimowego do przesilenia letniego. W rubryce czwartej mamy wzięte ze wspomnianego *Cisio-Ianus* dni, w których o określonych w rubryce piątej godzinach odbywa się zachód słońca (*Occasus*). Oczywiście dane te odnoszą się do kalendarza juliańskiego, tak iż dni równonocy i słonecznych przesileń przypadają o 9 dni wcześniej niż w kalendarzu gregoriańskim. Dodajmy jeszcze, że w omawianej kopernikańskiej tabeli czasy wschodu i zachodu słońca podane są *ad umbram solis*, tzn. podług prawdziwego czasu słonecznego, albowiem czasu średniego, jednostajnie wzrastającego, podówczas jeszcze nie znano.

Przy dopiero co przedstawionej interpretacji kolejnych rubryk kopernikańskiej tabeli wyzyskaliśmy ustalenia z zapomnianego artykułu Hiplera. Jak sam to przyznaje, ustaleń tych Hipler dokonał wspólnie z Franciszkiem Karlińskim, dyrektorem Krakowskiego Obserwatorium

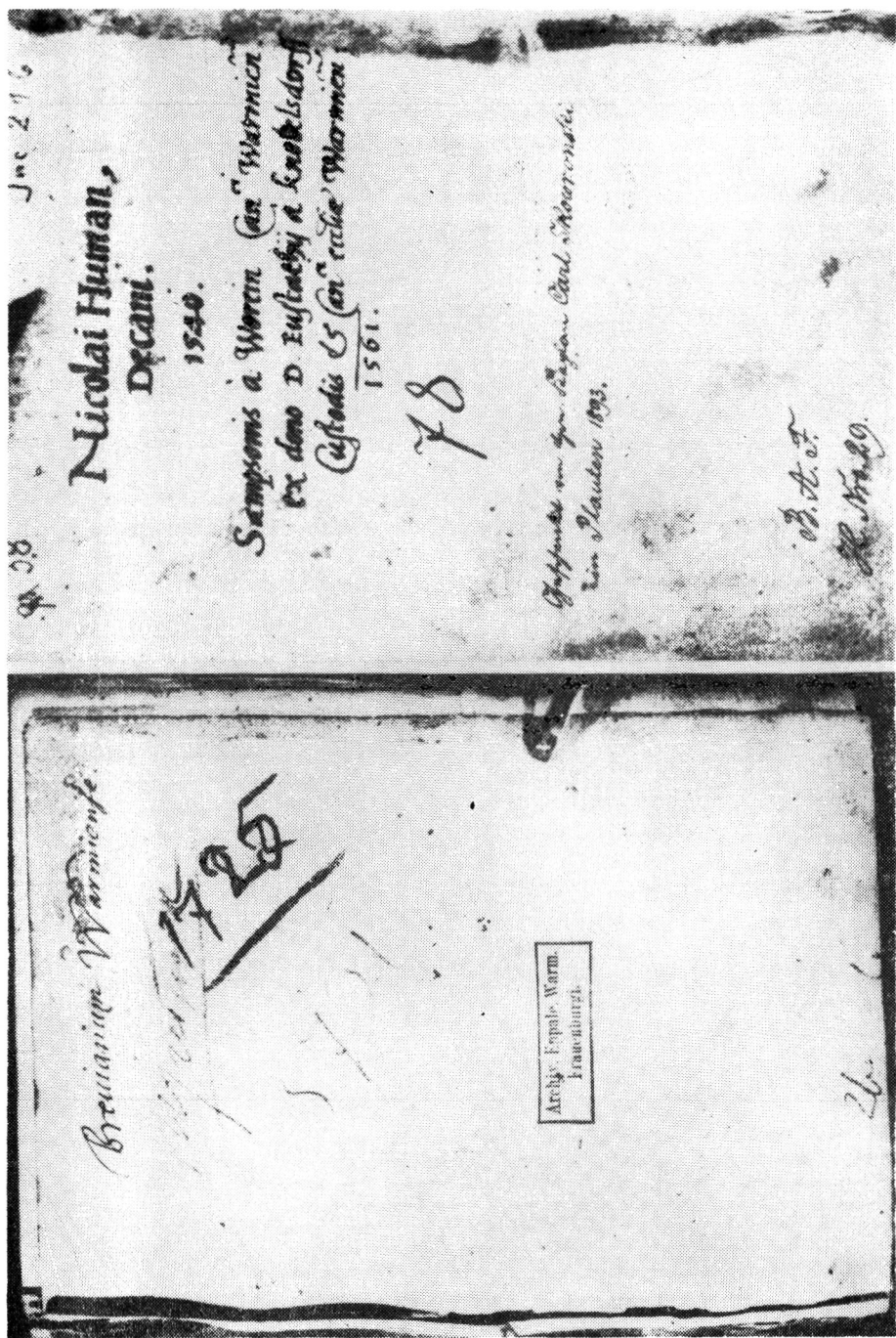

Рис. 1. Brewiarz starowarmiński. Odwrotna strona okładki i zastręcza karta tytułowa

Рис. 1. Древневарми́нский тpeбник. Oбopoтная cтopoна oблoжки и титульный лист

Fig. 1. The breviary from Old Warmia. The reverse side of the cover and the substitute title page

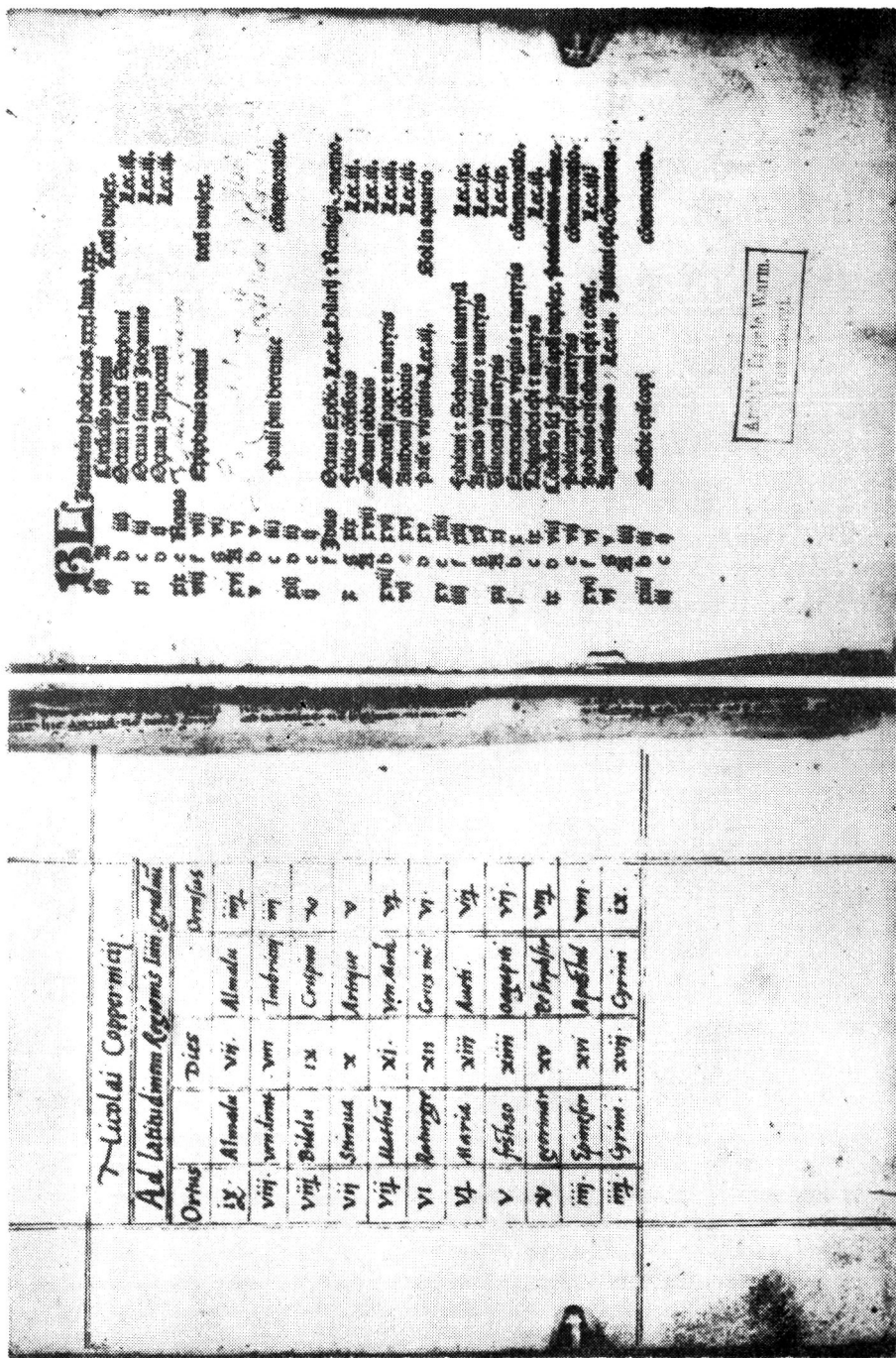

Рис. 2. Breviarz starowarmiński. Odwrotna strona karty tytułowej z kopernikańską tabelą i karta następna z początkiem brewiarzowego kalendarza

Рис. 2. Древневарми́нский трeбник. Обратная сторона титульного листа с копeрниковской таблицей и следующий лист с началом трeбникового калeндаря

Fig. 2. The breviary from Old Warmia. The reverse side of the title page with the Copernican table and the following page with the beginning of the breviary calendar

Astronomicznego, dając przykład owocnej naukowej współpracy kopernikanistów niemieckich i kopernikanistów polskich. Za Hiplerem i Karlińskim przedstawmy jeszcze kopernikańską tabelę w tej postaci, jaką przybierze ona przy zastosowaniu ogólnie przez astronomów przyjętych form zapisu:

Kopernikańska tabela w transpozycji

Ortus solis hora matutina	Diebus	Longitude diei horarum	Diebus	Occasus solis hora vespertina
8 ^{1/2}	11-13 Decembris	7	11-13 Decembris	3 ^{1/2}
8	10-12 Januarii	8	12-15 Novembris	4
7 ^{1/2}	28-30 „	9	25-27 Octobris	4 ^{1/2}
7	12-14 Februarii	10	11-13 „	5
6 ^{1/2}	24-26 „	11	28,29 Septembris	5 ^{1/2}
6	10-12 Martii	12	14,15 „	6
5 ^{1/2}	25-27 „	13	30,31 Augusti	6 ^{1/2}
5	8-10 Aprilis	14	17-21 „	7
4 ^{1/2}	23-25 „	15	1-3 „	7 ^{1/2}
4	10-12 Maji	16	15-17 Julii	8
3 ^{1/2}	12-14 Junii	17	12-14 Junii	8 ^{1/2}

Kopernikańska tabela z 1540 r. w starowarmińskim brewiarzu stawia nam przed oczy zapomniany epizod działalności Mikołaja Kopernika na Warmii. Okazuje się, że warmińskiej kapitule i warmińskiemu biskupiemu dominium służył Kopernik nie tylko jako lekarz, administrator czy konsultant w sprawach monetarnych lub ekonomicznych. Także ze swoją fachową astronomiczną wiedzą wyszedł on naprzeciw potrzebom warmińskiego kleru i warmińskiego kościoła.

Sprawy kalendarzowe były nurtować Kopernika jeszcze na długo przed wspomnianym rokiem 1540, kiedy dostarczył astronomicznych danych do brewiarzowej tabeli kalendarjograficznej. Wiadomo, że gdy w roku 1515 na porządku dziennym odbywającego się w Rzymie Soboru Lateraneńskiego stanęła sprawa reformy kalendarza kościelnego, z prośbą o wypowiedzenie się w kwestii tej reformy zwrócono się m.in. do Mikołaja Kopernika. Do Fromborka do Kopernika nadszedł list przewodniczącego komisji soborowej, flamandzkiego uczonego Pawła z Middelburga. W liście tym Paweł apelował o wzięcie udziału w pracach nad kalendarzową reformą i wbrew temu, co sądzili dawniejsi kopernikaniści (m.in. Leopold Prowe w jego znanej monografii), Ludwik Birkenmajer wykazał, że odpowiedź Kopernika na nalegania nie była odpowiedzią

wymijającą. Kopernik zadość uczynił życzeniu Pawła z Middelburga i przesłał do Rzymu pisemko z własną propozycją naprawy kalendarza juliańskiego². Pisemko, niestety, do naszych czasów nie dochowało się.

A. Kempfi

ТАБЛИЦА КОПЕРНИКА ИЗ СТАРОВАРМИЙСКОГО ТРЕБНИКА
О ЗАБЫТОМ ЭПИЗОДЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НИКОЛАЯ КОПЕРНИКА В ВАРМИИ

Одно из коперниканов, которыми могут гордиться ольштынские библиотеки, это экземпляр первого издания старовармийского требника, издания, которое при помощи вармийской капитулы было издано в Норемберге около 1494 года. Это очень красивый, переплетенный коричневой кожей, том в форме ин-кварто, насчитывающий 47 восьмистраничных шпиков.

Этот том когда-то был собственностью собрата Коперника в вармийской капитуле каноника Николая Гумана. Его рукой на обороте титульного листа вписана коперниковская астрономическая таблица. Потребность в этой таблице возникла из-за того, что для определения времени начала вечерни нужно было установить долготу дня независимо от времени восхода и заката солнца. Конечно, это время было бы различным для разных географических районов и именно для определения этого времени для Вармии нужна была коперниковская таблица.

Заголовок таблицы: *Nicolai Copernicij ad latitudinem Regionis L IV graduum (Николая Коперника для вармийской географической широты 54°)*. Кроме заголовка таблица имеет пять вертикальных рубрик. Первая рубрика содержит выраженное в целых часах и получасах время восхода и захода солнца (*Ortus*). Вторая рубрика указывает в соответствии с так называемым *Cisio-Janus* дни, в которые восход солнца совпадает со временем определенным в первой рубрике. В третьей рубрике указана долгота дня (*Dies*). А в четвертой рубрике мы имеем взятые из упомянутого *Cisio-Janus* дни, в которые в определенные в пятой рубрике часы происходит заход солнца (*Occasus*). Конечно, это данные относятся к юлианскому календарю, так что дни равноденствия и солнцестояния приходятся на 9 дней раньше, чем в григорианском календаре.

Коперниковская таблица с 1540 г. в старовармийском требнике воспроизводит перед нашими глазами забытый эпизод деятельности Николая Коперника в Вармии. Оказывается, что в вармийской капитуле и вармийских епархиальных владениях Коперник был не только врачом, администратором и консультантом по экономическим вопросам. Своими астрономическими знаниями он помогал также вармийскому духовенству.

A. Kempfi

THE COPERNICAN TABLE IN THE OLD WARMIAN BREVIARY

ON THE FORGOTTEN EPISODE FROM THE ACTIVITY OF NICHOLAS COPERNICUS
IN WARMIA

A copy of the first edition of the old Warmian breviary from old Warmia is one of the relics connected with Copernicus that the libraries in Olsztyn can boast of. This edition was put out in Nuremberg around 1494 thanks to the endeavours of the Warmia chapter. It is a volume of the *in quarto* dimensions, beautifully bound in brown leather and consisting of 47 elements, 16 pages each.

² Zob. A. Kempfi: *Między Fromborkiem a Rzymem. M. Kopernik a Paweł z Middelburga*. W: *Księga kopernikowska KUL*. Lublin 1973.

This volume used to belong to Nicholas Human who was a member of the Warmia chapter confraternity at the same time as Nicholas Copernicus. The Copernican astronomical table is written in the owner's hand on the reverse side of the substitute title page. The table was necessary to settle the length of the day depending on the hour of sunrise and set, in order to settle vespers time. Of course these hours varied for different geographical regions and the Copernican table was used precisely to define these hours for Warmia.

The title of the table is *Nicolai Copernicij ad latitudinem Regionis LIV graduum* (By Nicholas Copernicus for the Warmia latitude 54 degrees). Besides the title the table has five vertical sections. The first contains the times of sunrise (*Ortus*), expressed in hours and their halves. The second section gives, according to the so-called *Cisio-Ianus*, the days for which the time of sunrise had been defined in section one. The third section presents the length of the day (*Dies*). And in the fourth section we have the days, taken from the mentioned *Cisio-Ianus*, for which the hour of sunset (*Occasus*) has been defined in section five. Naturally these data refer to the Julian calendar, thus the days of equinox and solstices take place nine days earlier than in the Gregorian calendar.

The Copernican table from 1540 in the Old Warmian breviary reminds us of a forgotten episode in the activity of Nicholas Copernicus in Warmia. It turns out that Copernicus served the Warmia Chapter and the bishop's dominium in Warmia not only as a physician, administrator or consultant in economic matters. He also satisfied the needs of the Warmia clergy and church thanks to his astronomical knowledge.

